

УДК 316.613:80

БІНАРНІ КОНЦЕПТИ КОМУНІКАЦІЇ У КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН У СУСПІЛЬСТВІ (НА ПРИКЛАДІ ОПОЗИЦІЇ "СВІЙ – ЧУЖИЙ")

ІРИНА ПАНТЕЛЄСВА,

кандидат філософських наук, доцент Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського

У статті автор акцентує увагу на процесі формування норм культури у взаємодії зі змінами в мовній картині світу, доводить, що опозиційні концепти комунікації, зокрема опозиція "свій - чужий", визначають рівень соціальних відносин представників різних культурних співтовариств; а також розкриває сутність феномена "мови ненависті", що знайшов свій прояв у наші дні.

Ключові слова: мовна картина світу, опозиція "свій - чужий", комунікація, "мова ненависті".

Постановка проблеми. Аналізуючи особливості комунікативної поведінки людей, постійно стикаємося з певними труднощами, насамперед нерозумінням окремих елементів іншої, "чужої", культури. У повсякденному житті сучасної людини велику роль відіграють вироблені віковими традиціями стереотипи й архетипи, пов'язані з неприйняттям (найчастіше на підсвідомому рівні) особливостей поведінки людей інших національностей. Наприклад, стереотип "свій - чужий", обумовлений космогонічним характером (Космос - Хаос), завжди визначав мовну картину світу доісторичної людини, представника античності, людини епохи середньовіччя, наших сучасників. Межі між "своїм" і "чужим" змінюються як у кожен епоху, так і в перебігу історичного процесу. "До кінця Середньовіччя фундаментальна протилежність "свого" і "чужого" мала форми стійкого протиставлення - соціального, культурного й найбільше - релігійного. Елліни й варвари як різні культурні спільності, християни і язичники як різні релігійні співтовариства. Новий час приніс принципові зміни в розумінні співвідношення "своїх" і "чужих". Сприйняття "іншого" стало іншим насамперед на підставі реального спілкування із цим "іншим" [9, с. 10]. Архетип "чужий" переходить із однієї епохи в іншу, при цьому виконує функцію консолідації (племіні, поліса, держави) для боротьби з ворогом. Згодом змінюється функціональна наповненість стереотипів. І, як результат, успадковані зі стародавності інстинкти недовіри до чужих - до іноземців, іногородців, іновірців - народжують викривлений образ "перекручених" ворогів.

Історія показує, що сприйняття "чужого" завжди мало містичне забарвлення, адже з найдавніших часів "чужий" потенційно завжди був ворог, ворог богів, носій шкідливої магії. І тільки згодом,

у процесі "окультурення" Людини, формуються етико-філософські позиції культурного діалогу як "форми вільного спілкування людей у силовому полі культури" [2, с. 660]. За цих умов стають пріоритетними взаємообґрунтування й взаємне прийняття "чужої" ідентифікації нарівні зі "своєю" в "точці їхнього початку й визнання "іншої" культури як такої, що має однаковий ступінь спільності з рідною культурою" [Там само, с. 660-661]. Практична необхідність змушує людей шукати способи цивілізованого спілкування, хоча щоразу проблема "свій - чужий" набирає більшої актуальності, а нове "примирення" культур відбувається все важче. Дослідник завжди повинен пам'ятати, що окреслена проблема є проблемою з моральним змістом, особливо в епоху, де все частіше відбувається пошук "чужого - ворога" в інших народах, країнах і навіть часах.

Здатність зрозуміти "іншого", можливість діалогу між "своїми" і "чужими" - одна з найважливіших проблем в історії людства. Оскільки "кожне історичне пізнання - це завжди діалог сучасності й минулого, і в цьому сенсі пізнання "іншого"; тому в кожного, хто відмовляється від позитивістського уявлення про можливість адекватного "відтворення" минулого (*wie es eigentlich gewesen war*), неминуче загострюється інтерес до цього кола ідей" [9, с. 5].

У філософській антропології проблема розглядається крізь призму ставлення людини до навколишнього світу, через її здатність визначити межі "свого" світу й тим самим прийняти наявність інших, "чужих" світів. "Світ "свого", "своя" культура знаходять специфіку, своєрідність тільки в процесі усвідомлення чужої культури та в спілкуванні з нею" [Там само].

№ 5 (96) липень-серпень 2009 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі "свій-чужий" приділяється в наш час достатньо уваги. Великий інтерес пояснюється спробою цивілізованого вирішення багатьох соціальних, політичних конфліктів, в основі яких лежить стереотип сприйняття інших культурних цінностей як чогось суперечного своєму "правильному" розумінню та тлумаченню світу. Акцент робиться в основному на вербальній агресії, соціальній диференціації суспільства за мовною ознакою, ролі державної мови в процесі формування націй. Серед численних досліджень учених, присвячених соціокультурним детермінантам функціонування соціуму, розвитку мовної картини світу, можна назвати роботи О. Ф. Лосева, М. М. Бахтіна, С. С. Аверінцева, Р. Барта, К. Леві-Строса, Е. Бенвениста, В. С. Біблера, Є. М. Верещагіна, Є. Кассирера, Т. А. Ван Дейка, О. Єсперсена, Е. Сепіра, В. В. Красних, О. О. Потебні, Дж. Серля, Ю. С. Степанова, Ю. Габрмаса, В. П. Зінченка, Л. В. Щерби й багатьох інших. У той же самий час безліч проблемних питань залишається за межами інтересів учених. Не досліджено зміст і смисл поняття "іншого" в різні часи та в різних історичних обставинах, немає однозначності й у співвідношенні різних соціальних варіантів "іншого", не враховується вплив соціальних явищ, які формують мовну картину світу представників різних культур. Мова йде про явища, які наочно демонструють кардинальні зміни у свідомості людини; явища, які свідчать про формування мовної реальності залежно від взаємовпливу й взаємопроникнення різних культур. Вплив політичних умов на формування єдиної мовної норми, на появу нового виду комунікації оцінено недостатньо.

У зв'язку з вищесказаним можна визначити **мету** нашої роботи: зробивши акцент на вивченні процесу формування норм культури у взаємозв'язку зі змінами в мовній картині світу, продемонструвати, що опозиційні концепти комунікації в цілому й бінарна опозиція "свій - чужий" зокрема визначають протягом усієї історії людства рівень взаємних відносин представників різних культур, що перебувають в одному мовному полі. Поряд із цим необхідно розглянути сутність феномена мови ненависті або "*Hate speech*" як результату функціонування стереотипів, що засновано на бінарній опозиції "свій-чужий".

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що на світанку людства мовне спілкування носило вкрай обмежений характер через нечисленність наявних у розпорядженні слів і словосполучень. Мова включала мінімальний запас слів, призначених лише для передачі цінної інформації, були відсутні диференційовані граматичні структури. Слова являли собою звукові символи, значення наповненість яких визначалася послідовністю й набором для різних ситуацій. "На ранніх стадіях мовної культури говорять тільки жанрами, не розрізняючи слів і пропозицій", - зауважує М. Бахтін [1, с. 550]. Дотримання "жанровості", правил мовної поведінки людей гарантувалося за допомогою фундаментальних, ідейно осмислених заборон, порушення яких каралося найгіршим із можливих покарань - вигнанням із співтовариства. Правила поведінки діяли лише між "своїми" й не поширювалися на "чужих". Одним із найважливіших культурних концептів, що формували картину світу ста-

родавньої людини, став набір бінарних опозицій: свій - чужий, індивід - плем'я, чоловічий - жіночий, життя - смерть, добро - зло, мир - війна, небо - земля, день - ніч, літо - зима й багато інших. Як відзначає В. Маслова, "питання про бінарні опозиції - це питання про універсальні властивості самої дійсності й універсальні закономірності її відображення в людській свідомості. А бінарна модель світу - загальна для людини психологічна риса" [8, с. 28]. Наведені опозиції являли собою тотемний код, своєрідну "систему координат", що служили засобом пізнання навколишнього світу. У той же час "напруженість, що виникає всередині бінарних опозицій, з одного боку, містить потенційний конфлікт, а з іншого, - відзначає Т. Владимірова, - алгоритм його вирішення, що пропонується соціумом. На ранньому етапі розвитку людського суспільства мовні опозиції забезпечували точне, недвозначне вираження думки й визначали тональність спілкування. ... Наявність у свідомості біполярних шкал ставило тих, хто спілкується, у "ситуацію вимушеного вибору", коли "третього не дано" [3, с. 37]. Взаємини між людьми з різних соціумів, найчастіше їхня ворожа налаштованість обумовили появу нової опозиції "друг - ворог", що з показовою частотністю починає вживатися нарівні з традиційною опозицією "свій - чужий". Новим етапом у семантичному розвитку бінарних концептів можна вважати перехід від двоїчності до тріади й, отже, до відповідного сприйняття й пізнання світу. На зміну твердим правилам бінарної опозиції у формі протистояння "чужому" прийшли правила тріади. Норма культури діалогу, що зароджується, була обумовлена розвитком мовної картини світу з подальшим переходом до більш високого рівня свідомості й культури. Складова опозиції "чужий" - породжений поза племенем, а значить, ворог - набуває нового семантичного нюансу: "гість", на якого не поширюються внутрішні правила, а спілкування буде стіється на принципах миролюбства й гостинності. Це обумовлюється тим, що опозиція "свій - чужий", або "друг - ворог", набуває третій член і стає тріадою - "чужий - гість - свій" або "ворог - гість - друг". З'являється медіатор (посередник), тобто гість, що "згладжує" негативність і ворожість комунікації. Так починає формуватися культура діалогу, що пропонує дотримуватися певних правил у спілкуванні з представниками "чужої" - (іншої) - етнічної спільності.

Але зміна в мовній картині світу зовсім не знімає проблеми "свій-чужий", а навпаки, актуалізує її на новий лад. Ментальна опозиція "свій - чужий", усвідомлення "свого" як кращого, а, отже, "чужого" як гіршого, породжує нові проблеми з ідентичністю на національному ґрунті. Опозиція як стереотип проявляється у ворожому ставленні до представників іншої національності. Як відзначає в цьому зв'язку Л. Копелев: "Немає у світі таких націоналістів, які не стверджували б, що саме їхньому народові властиві волелюбність, щирість, доброта, відвага, дотепність й інші чесноти, які вони вважають головними ознаками свого "національного характеру". І навпаки, немає таких націоналістів, які не приписували б іноплеменним супротивникам таких властивостей, як жорстокість, підступництво, мстивість і т. ін." [4, с. 17].

У наш час опозиція "свій - чужий" спричиняє

появу ще одного соціального феномена - феномена "мови ненависті". Феномен "мови ненависті" як мови комунікації, або, як модно стало називати, "Hate speech", привернув до себе в останні роки пильну увагу. Під цим поняттям розуміється "вся сукупність текстів ... ЗМІ, що прямо або побічно сприяють збудженню національної або релігійної ворожнечі або хоча б неприязності" [11, 4]. Проблема "мови ненависті" як мови комунікації не нова. Вона бере свій початок далеко в античності. І хоча, звичайно, у ті часи цей феномен не називався саме так, він нам більш відомий під назвою політики "істинних" еллінів проти людей негрецького походження. Мова йде про політику соціальної диференціації людей за принципом "еллін - варвар". Саме стародавні греки були першими, хто зумів чітко позначити свою національну ідентифікацію на мовному рівні. Вони сформували "мовно-культурний" принцип самоідентифікації: усякий, хто говорить грецькою, - еллін, усякий, хто говорить іншою мовою та дотримується інших звичаїв, - варвар. "Мова ненависті" того часу була цілком підтримана як "зверху", так і "знизу". Ідеологічне й націоналістичне забарвлення мовної політики зводило греків у ранг особливих людей. Дух патріотизму йшов пліч-о-пліч із найбільш відвертим шовінізмом.

У процесі розвитку людської цивілізації змінювалися лише умови й контекст прояву феномена "мови ненависті", а його сутність залишалася незмінною. Мовне протиставлення "свій - чужий" знайшло своє відображення в історії людства в процесі формування єдиної мови "*lingua franca*" (грецьке койне, латина як мова релігії), у боротьбі за релігійну гегемонію (боротьба гугенотів і католиків у Середні віки, Київського й Московського патріархатів сьогодні), у модному прояві (французька мова як мова інтелігенції в царській Росії) і, нарешті, в інформаційних війнах за політичну гегемонію в наші дні. Преференції вбік однієї мови існували вже давно, оскільки формування мовної норми завжди було пріоритетним напрямком у процесі формування державності з подальшими спробами самоідентифікації нації. Так, культура античності, що виступила парадигмою для розвитку європейської культури, наочно продемонструвала приклад так званого "мовного імперативу" в процесі формування єдиної мовної норми, знову ж таки із застосуванням тактики "мови ненависті".

Особливої гостроти проблема "мови ненависті" набула на пострадянському просторі, де Україна не є винятком. Народженню цього феномена сприяє ряд об'єктивних обставин, що істотно видозмінив спосіб життя, думок і почуттів людей в останні півтора десятиліття у світі в цілому й на так званому пострадянському просторі зокрема. Це було зумовлено переходом у всіх відношеннях від системи соціально налаштованого суспільства до системи ринкових відносин, де соціальному майже не залишається місця. У цьому зв'язку І. Мальковська відзначає: "Насамперед пішла соціальність у всіх своїх іпостасях: державній ідентичності (приналежність до соціальної держави - СРСР), національній ідентичності (приналежність до "нової історичної спільності" - радянського народу), колективної ідентичності (приналежність до трудового

колективу), особистісної ідентичності (у соціальному плані персоніфікується із приналежністю до класу, прошарку, соціальної групи, партії тощо)" [7, с. 152]. Відхід соціального стає характерною рисою української дійсності, змінюється контекст українського дискурсу, "публічне інсценування стає власним критерієм політики. На цьому тлі абсолютне кількісне вираження політичного тана в його процентному відношенні до всього інформаційного фронту" [6, с. 119]. Зі зміною умов національного дискурсу спостерігаються дві, на наш погляд, негативні тенденції. По-перше, спроба визначення культурно-локальної приналежності індивіда, захисні "культурні матриці" якого ще не відновлені заново. По-друге, панування масової культури, що зростає і не сприяє формуванню "культурних матриць".

У свій час соціальне позиціонування двох "світів" капіталізму й соціалізму визначило мову соціальної пропаганди в ЗМІ. "Ми - свої" й "Вони - чужі" вибудовували ідеологічно орієнтовану комунікацію. Сьогодні опозиція "свій - чужий" перебуває в єдиному постсоціалістичному світі, що повністю віддав себе глобалізації, надав простір для етноконфесійної, територіальної ідентичності. Наявні сприятливі умови для формування дискретного соціуму, де "комфортно" відчуває себе не тільки націоналіст, "що судорожно структурує свою нову культурну матрицю, але й обиватель, що поринає в приготовлену для нього шоу-культуру" [7, с. 153]. На території колишньої "імперії" під назвою СРСР утворилися фрагментарні, дискретні світи, що названі Ф. Фукуямою "суспільством із низьким ступенем довіри" між громадянами [10]. Не дивно, що в таких умовах мовою комунікації фрагментарно розірваного дискретного соціуму стає "мова ворожнечі". Ця мова миттєво стає загальною: нею говорять один із одним політики (будь-яка політична програма - явне цьому підтвердження), бізнесмени, сусіди, члени родини. "Інший" усе частіше й частіше з'являється як "чужий" за багатьма ознаками: за етнічною, за расовою, за конфесійною, за територіальною, за біографічною та за багатьма іншими. Ця загальна "нелюбов" до ідентичності іншого проявляється на вербальному рівні, формуючи "мови" лексиконів подальшої конфронтації. Зберігаючи постійно принцип конфронтації, ми все-таки далеко відійшли від первісних ідей античного ідеалу комунікації. Адже політика мовної нетерпимості тих часів сприяла, насамперед, об'єднанню розрізнених націй. У нашому суспільстві немає консолідації, а є лише медіа-участь у численних телешоу за відомим принципом: немає скандалу - немає цікавих новин. Відчужені один від одного, люди спільності утворюють соціум з одноголосністю у формі мови комунікації "hate speech", що, у свою чергу, формує домінування, а не партнерство, конфлікт, а не діалог, деіндивідуалізацію, а не визнання людини як першої незалежної автономії. Трансформуючись у нову форму у вигляді національної ідеї, опозиція "свій-чужий" будується на принципі приниження одних іншими, переваги однієї нації над іншою. Вічні соціальні страхи породжують образ ворога, що все частіше визначається за національною ознакою. У свою чергу, ідея націоналізму часто породжує агресивну ксенофобію, расові теорії стають

основою тоталітарних режимів. У підсумку проблема бінарної опозиції "свій-чужий" розглядається не тільки соціолінгвістикою, але й стає одним із предметів вивчення філософії, соціології, історії, політології.

Висновки

"Діалог" між представниками різних культур найчастіше викликає ряд труднощів. Це пояснюється, насамперед, віковими традиціями, стереотипами й архетипами, які формуються на основі наявності в мовній картині світу бінарної опозиції "свій - чужий". Кордони між "своїм" і "чужим" змінюються залежно від історичного контексту, хоча на будь-якому етапі ця опозиція містить потенційний конфлікт і несе в собі негативний відтінок - боротьба із чужим, із ворогом. Неминучі взаємодії культур визначають новий етап у семантиці бінарних концептів. Відбувається перехід від двоїчності до тріади, тобто з'являється новий елемент - посередник, який зм'якшує напруженість у спілкуванні. Тим самим перетворення двоїчності "свій - чужий" на тріаду "свій - гість - чужий" є показником нової норми ведення діалогу, переходу до більш високого рівня свідомості й культури. У наш час проблема "свій - чужий" не вирішена, що наочно показує існування соціального феномена "мови ненависті", або "*Hate speech*". Глобалізаційні процеси у світі впливають на формування "мови ненависті", що в рамках фрагментарно розірваного дискретного соціуму стає загальною мовою. Розподіл на "свій - чужий" відбувається за багатьма алогічними для цивілізованого соціуму ознаками (етнічною, расовою, конфесіональною, територіальною тощо). Мова "нелюбові" до ідентичності іншого проявляється на вербальному рівні, формуючи "мови" лексиконів подальшої конфронтації.

Пріоритетними напрямками подальших досліджень цієї теми може бути лінгво - філософський аналіз еволюції бінарної опозиції "свій - чужий" у контексті змін історичних формацій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахтин М. М. Собр. соч. В 7 т. - Т. 5. - Работы 1940-1960 гг. / М. М. Бахтин. - М., 1997. - 680 с.
2. Библер В.С. Диалог культур / В. С. Библер, А. В. Ахутин // Новая философская энциклопедия. - Т. 1. - М., 2001. - С. 600-601.
3. Владимірова Т. Е. Призванные в общении: Русский дискурс в межкультурной коммуникации / Т. Е. Владимірова. - М. : КомКнига, 2007. - 304 с.
4. Копелев Л. З. "Чужие" / Л. З. Копелев // Одиссей. Человек в истории. 1993. Образ "другого" в культуре. - М. : Наука, 1994. - С. 8-18.
5. Леви-Стросс К. Первобытное мышление / К. Леви-Стросс. - М., 1994. - 350 с.
6. Лещев С. В. Коммуникативное, следовательно, коммуникационное / С. В. Лещев. - М. : Эдиторал УРСС, 2002. - 250 с.
7. Мальковская И. А. Знак коммуникации: Дискурсивные матрицы / И. А. Мальковская. - Изд. 3-е - М. : Издательство ЛКИ, 2008. - 240 с.
8. Маслова В. А. Преданья старины глубокой в зеркале языка / В. А. Маслова. - Минск, 1997. - 230 с.
9. Одиссей. Человек в истории. 1993. Образ "другого" в культуре. - М. : Наука, 1994. - 336 с.
10. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и сознание благосостояния / Ф. Фукуяма // Новая постиндустриальная волна на Западе. [антология]. - М. : Academia, 1999. - С. 123-162.
11. Язык мой ... Проблема этнической и религиозной нетерпимости в российских СМИ / [сост. А. М. Верховский]. - М. : РОО "Центр "Панорама", 2002. - 230 с.

I. Panteleeva

BINARY CONCEPTS OF COMMUNICATION IS IN THE CONTEXT OF CULTURAL MUTUAL RELATIONS IN SOCIETY (OPPOSITION "ONE'S OWN – STRANGER")

In the article the author focuses on the process of formation of culture's norms simultaneously with changes in world linguistic picture; oppositional communication's concepts, especially the opposition "one's own - stranger", are proved to determine the level of social relations of the representatives of different cultural societies; the author shows the essence of phenomenon "Hate speech" that finds its application nowadays.

Key words: world linguistic picture, opposition "one's own - stranger", communication, "hate speech".

© I. Пантелеєва

Надійшла до редакції 30.06.2009

№ 5 (96) липень-серпень 2009 р.